

LEIDSE SLAGERS IN DE JAREN 1940 - 1945
EEN ONDERZOEK NAAR DE MIDDENSTAND

Ad Görts

Leidse slagers die in het jaar 1940 als slagerspatroons hun beroep uitoefenden zijn voorwerp van onderzoek in deze bijdrage. Slagers vormen weliswaar slechts een groep binnen de middenstand, maar worden wel beschouwd als representatief voor de gehele categorie¹. De uitkomst van dit onderzoek is daarom ook van toepassing op de middenstand in zijn geheel, afgezien van het specifiek kenmerkende van de beroepsgroep van de slagers. Met het begrip 'middenstand' wordt hier de socio-professionele groepering van kleinhandelaars en ambachtslieden bedoeld. Er wordt van uitgegaan dat slagers werken met eigen kapitaal, zelf betrokken zijn in het eigenlijke arbeidsproces, en werken onder eigen verantwoordelijkheid².

De maatschappelijke lagen en klassen in de hier onderzochte periode van de jaren dertig en veertig zijn anders dan de huidige. Tegenwoordig spreekt men wel van 'nieuwe middengroepen', waarmee de loonafhankelijke, maar beter geschoolde groep mensen wordt bedoeld die in toenemende mate een stempel drukt op de huidige maatschappij. Het zijn de 'witte boorden'-employés. In de jaren dertig en veertig speelde deze nieuwe groep nog geen grote rol en was de groep die nu de 'oude middenstand' wordt genoemd, waaronder ook de slagers zich bevinden, van groter maatschappelijk gewicht dan heden ten dage. Slagers verkeerden nog in een monopoliepositie voor wat betreft de verkoop van vlees en vleeswaren.

-
1. E.J. Tobi en A.W. Luyckx, *Herkomst en toekomst van de middenstander. Een studie over de beroepsmobiliteit in de middenstand* (Amsterdam 1950), 133-134.
 2. W. Dumon, *De middenstand als sociologische categorie. Een explorerend onderzoek naar het middenstandsbegep* (Leuven 1963), 96.

'Vleeschouwerij' Zwetsloot in de Groenesteeg (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

De slager neemt als kleine zelfstandige een tussenpositie in: hij is een 'gemengd type', met kenmerken van de arbeidersklasse - als debiteur en koper - en van de kapitalistenklasse - als werkgever en verkoper³. Centraal staat de vraag of het standsbewustzijn van de slager is versterkt in de oorlogsjaren. Arbeiders bleven afhankelijk van het aanbod van werk en liepen bij ontslag of werkloosheid het gevaar in Duitsland te worden tewerkgesteld. Slagers daarentegen hebben wegens hun onmisbaarheid in de voedseldistributie een gevoel van onafhankelijkheid en zekerheid gekregen. Zij vormden een belangrijke schakel bij de verdeling van voedsel in oorlogstijd. In tijden waarin de voedselvoorziening problematisch is, komt hun positie het duidelijkst naar voren. Aan de hand van interviews met slagers die in 1940 werkzaam zijn geweest⁴ en wat aanvullend onderzoek⁵, zal geprobeerd worden meer zicht te krijgen op de positie van de Leidse slagers in de oorlogsjaren.

Leidse slagers. De winkels

In de jaren dertig⁶ waren de slagers gevestigd in of vlakbij de winkelstraten van

-
3. J.H. Pompe, *De kleine middenstand in Nederland. Een vergelijkende studie tussen de oude en de nieuwe middenstand* (dissertatie Groningen 1980), 17.
 4. De heren C.G.J. Alkemade, Haarlemmerstraat 299b (interview: 29 oktober 1985); T. van Boheemen, Janvossensteeg 47 (interview: 27 maart 1986); A. van Leeuwen, Noordeinde 37 (interview: 3 februari 1986); P. en J.D. Mulder, Magdalena Moonsstraat 15 (interview: 17 juni 1985); de heer en mevrouw J. de Roode, Kraaijerstraat 13 (interview: 7 maart 1986). Hierbij worden genoemde personen bedankt voor hun bereidwillige medewerking.
 5. Zie voor Leiden in de bezettingstijd: G.L. Driessen, 'Leiden in oorlogstijd', *Leids Jaarboekje* 39 (1946); J.M. van Stralen, 'Het verzet in Leiden gedurende den bezettingstijd. Het Leidsche verzet gezien tegen de achtergrond van strijdend Nederland', *Ibidem*; H. van Hooidonk, *Leiden in bewogen jaren. Het Leidse stadsbeeld tussen 1930 en 1945* (Leiden 1985); M. Schwegman & I. Schöffers (ed.) *Ook in Leiden... Over verzetswerk in en om de stad 1940-1945* (Leiden 1985); E. Storck, *Lex Bernard*. Niet gepubliceerd onderzoeksverslag van het werkcollege Vaderlandse Geschiedenis o.l.v. M. Schwegman en I. Schöffers, 'Het verzet in Leiden tijdens de Duitse bezetting' (Leiden 1982). Naast gepubliceerde bronnen is gebruik gemaakt van het Archief van het Openbaar Slachthuis en het Secretarie-archief, bewaard in het Gemeentearchief Leiden (GAL). Geraadpleegd is ook het Handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland te Leiden. De interviews, evenals het doctoraal-werkstuk geschiedenis

Leiden. Vooral de Haarlemmerstraat was erg in trek. Ook de Janvossensteeg is in deze tijd nog vol winkels, waaronder slagerijen. "In die tijd was de Janvossensteeg vreselijk druk. Zaterdagsavonds kon je over de hoofden lopen", aldus Van Boheemen die er zelf is gevestigd. De Hogewoerd en de Kraaierstraat, evenals de Doezastraat en de Herenstraat, waren typische winkelstraten waar ook een aantal slagers hun beroep uitoefende.

De klanten van de slagers woonden verspreid over de stad, maar toch waren er verschillen tussen de ene buurt en de andere. Slager De Roode meent dat er verschil was tussen zijn zaak aan de Kraaierstraat, waar de klanten mede uit de vooraanstaande bewoners van het Plantsoen en de Professorenwijk bestonden en de zaak van zijn vader in de Sieboldtstraat, in de arbeiderswijk De Kooi. De eerste zaak had de 'elite' als klant terwijl de tweede meer een volkszaak was.

Eén slager is uitgesproken in zijn mening dat er verschillen zijn tussen de buurten van Leiden, de soort klanten die men heeft en zelfs de soort slagerij die men exploiteert. Van Boheemen is paardenslager en wijst erop dat de paardenslagers allemaal in stegen zijn gevestigd: de Janvossensteeg, de Groenesteeg, de Sint Jorissteeg. De klanten voor deze winkels komen voornamelijk uit deze stegen. "Paardevlees was eigenlijk voor de arme gezinnen", zo meent hij. Omdat de klanten maar zo gewoon zijn, wordt de slager die hun het vlees verkoopt met hen geïdentificeerd: ook hij is maar gewoon. Hij voelt zich door de runderslagers achtergesteld: "Je was bij de runderslagers die hele gewone paardenslager. Je stond in zekere zin wel vier klassen achter".

Geografische mobiliteit en sociale afkomst

Van de 83 onderzochte slagers⁶ is bijna 55 % in Leiden geboren. Van de nieuwkomers blijkt circa 90 % afkomstig te zijn uit Noord- en Zuid-Holland;

waarop deze bijdrage is gebaseerd (A.M. Görts, *Leidse slagers in de jaren 1940-1945. Een onderzoek naar de middenstand* (Leiden 1986)), berusten in het Gemeentearchief.

6. In juni 1940 waren er 93 slagers ingeschreven in het handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland te Leiden (zie bijlage I). Helaas zijn de dossiers van tien slagers onvindbaar.

met name Rijnland leverde een aanzienlijk aantal. Dit bevestigt de centrale positie die Leiden in de regio innam. Leiden lokte als grootste stad in de regio en als relatief grote stad in Holland veel middenstanders aan. Door een tamelijk grote geografische mobiliteit in de jaren twintig en dertig is het bestand van slagers in Leiden van vers bloed voorzien. Veel van het platteland afkomstige nieuwkomers hadden reeds affiniteit met het slagersbedrijf.

Een meerderheid van de slagers kwam uit een slagersfamilie. Voor slagerszons was er nauwelijks een beroepskeuze: zij werden ook slager. "Ik kom uit een slagersgeslacht. Ik heb nooit iets anders gehoord dan 'Pietje wordt slager'. Was ik bij mijn grootouders, dan was het precies hetzelfde. Zij hadden ook een slagerij, in Alphen. Je hoorde nooit anders, dus werd je slager"⁷.

De nieuwkomers in de jaren dertig hadden aanvankelijk moeite zich te handhaven. Slechts met de grootste zuinigheid en met hard werken wisten ze langzaam maar zeker vooruit te komen. De heer Alkemade wist zich op een gunstige plaats te vestigen en zo klanten te trekken. Op de Haarlemmerstraat, waar veel slagers hun bedrijf uitoefenden, opende hij tegenover de katholieke Mon Père-kerk een winkel. Na afloop van de mis probeerde hij aandacht te trekken met een in het oog springende opmaak van de etalage en door stunt-aanbiedingen. "Met vijf centen was je al blij. Ik heb varkenspoten verkocht voor een dubbeltje. Zülke grote poten. Die kosten nu f 1,25. Ik liet ze komen uit Oss, van de grote fabrieken. Dan kreeg ik tien manden van die varkenspootjes. Die gooide je achter in het fornuis: schoonmaken en koken maar. En de mensen stonden in de rij. 's Middags hete poten, die kostten vier, vijf centen per stuk"⁸.

Een nieuwkomer als de heer Alkemade werd door de gevestigde slagers gewaardeerd omdat hij succesvol was en zich een actieve organisator binnen de slagerswereld betoonde. Iemand die van lagere afkomst was en arm, maar zich door hard en kundig werken een nieuwe positie had verworven, kon rekenen op respect. De heer Van Leeuwen, sprekend over de nieuwkomer Alkemade: "Dat is een jongen die het van de straatstenen heeft opgebouwd".

7. Interview met de heer Mulder.

8. Interview met de heer Alkemade.

In de jaren twintig en dertig werden de 'vleeshouwers' (de runderslagers) door de slagers zelf als voorname beschouwd dan de zogenaamde 'spekslagers' (de varkensslagers). "Bijvoorbeeld op kerk-gebied. Vleeshouwers werden allen collectant. Mijn vader was toch erg katholiek, maar ze hebben hem altijd gepasseerd omdat hij een spekslager was. Die vleeshouwers waren een beetje meer heren. Niet dat ze altijd rijker waren, maar ze deden zich rijker voor"⁹. Ook wijzen de slagers op een ander verschil tussen de slagerijen, namelijk het wel of niet voeren van een oude naam, het 'gesettled' zijn van een zaak. "Er waren slagers die hadden een echte oude naam. De firma Dieben bijvoorbeeld, dat waren uitgesproken vleeshouwers. De Zandvoorten waren vroeger ook uitgesproken vleeshouwers. En nog een paar", aldus Alkemade.

De al langer gevestigde slagers hebben de concurrentie in de jaren dertig iets gemakkelijker doorstaan dan de nieuwkomers en waren soms zelfs tamelijk welgesteld. De heer Van Leeuwen, die de slagerij van zijn vader aan het Noordeinde had overgenomen, bezat bijvoorbeeld een auto en een 'kast' van een huis. Hij kon het zich ook veroorloven om koeien te laten slachten. De heer Mulder jr. vertelt van zijn vader: "De man heeft altijd een goede zaak gehad, dus hij had wel een beetje kapitaal. Toentertijd, als je er een boot op na hield, had je het niet slecht. Ik heb altijd mijn zeilboot gehad, mijn zusters hadden een bootje..."

Jaar van vestiging

De slagers blijken zich in meerderheid in de jaren dertig te hebben gevestigd. Dit is opmerkelijk, want de geïnterviewde slagers spreken zeer duidelijke taal over de situatie in deze jaren. Er was sprake van een moordende concurrentie. "Ze slachtten elkaar gewoon af", aldus De Roode, "er was geen snee brood te verdienen". Het inkomen van de Leidse bevolking was in deze tijd laag en vooral de zich nieuw vestigende slagers moesten knokken om niet ten onder te gaan in de strijd om de klanten.

9. Interview met de heer Van Leeuwen.

De reden dat slagers het, ondanks de concurrentie, toch waagden zich te vestigen, had te maken met hun leeftijd. Bijna tweederde van alle slagers begon een slagerswinkel op een leeftijd tussen de 21 en 30 jaar. Als men nog jong is, het vak onder de knie heeft, getrouwd is misschien, wil men een eigen zaak beginnen. Ook de nieuwkomers van buiten Leiden die geen vader hadden om hen in de beginperiode financieel te steunen, wilden een eigen zaak beginnen toen ze nog jong waren.

Vóór 1937, het jaar waarin de Vestigingswet op het Kleinbedrijf in werking trad, was het vrij eenvoudig om zich als slager te vestigen. De paardenslager Van Boheemen had helemaal geen geld toen hij met zijn zaak een aanvang maakte. Hij pofte zelfs om zijn eerste paard te kunnen kopen en slachten!

De bezetting. Een gewijzigde samenstelling van het voedselpakket

Voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog heeft de Nederlandse overheid maatregelen genomen om de voedselvoorziening bij een eventuele oorlog optimaal te houden. De overheid is er gezien de bittere ervaringen van de Eerste Wereldoorlog niet ten onrechte van uitgegaan, dat in een dergelijke omstandigheid een blokkade van de scheepvaartroutes zou plaatsvinden en Nederland daardoor van bevoorrading over zee zou zijn uitgesloten. Het beleid is gericht geweest op het samenstellen van een volwaardig voedselpakket, en wel uit de landbouw- en veeteeltproductie van eigen bodem. Maatregelen die in dit kader zijn genomen behelsden onder andere het financieel stimuleren van boeren om oliehoudende zaden te telen en om grasland te 'scheuren', dat wil zeggen extra graan en aardappelen voor menselijke consumptie te verbouwen ten koste van de Nederlandse veestapel. De Nederlandse bevolking werd op deze wijze gedwongen minder vlees te eten. Er was nu eenmaal minder slachtvee in de oorlogsjaren; men was gedwongen meer zogenaamde 'originele calorieën' (plantaardige eiwitten en vetten etc.) te consumeren.

In 1940 en 1941 zijn, ter uitvoering van dit beleid, grote delen van de bestaande veestapel geslacht en is er een vleesrantsoenering tot stand gebracht van 500 gram per persoon per week. De Duitse instanties wensten namelijk dat

"Een vertrouwd straatbeeld in de bezettingstijd; in de rij voor de winkel (hier een sigarenwinkel op de Nieuwe Rijn)" (Gemeentearchief Leiden, Prentenverzameling, nr. 38161¹).

de Nederlandse bevolking hetzelfde, lage, rantsoen kreeg als de Duitse¹⁰. Aanvankelijk leidden deze slachtingen, ook de clandestiene, tot een overvloed van vlees voor de slagers en de consumenten. Later werd het rantsoen verkleind, omdat de veestapel inmiddels sterk was uitgedund. De Nederlandse slagers hebben dus in de loop van de bezettingsjaren steeds minder vlees kunnen verkopen. Het is niet al te gewaagd te stellen dat zij de dupe geworden zijn van het voedselbeleid van de Nederlandse autoriteiten.

10. Zie hiervoor S.L. Louwes, 'De voedselvoorziening', in: *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd*. Deel 2 (Arnhem z.j.), 617.

De beschikbaarheid van vlees. Slachtingen en vleesinvoer in Leiden

Leiden beschikt over een veemarkt waar elke week vee (slacht)vee wordt aangevoerd. Tevens is in Leiden een Openbaar Slachthuis gevestigd waar het vee ter slachting kan worden aangeboden. De Leidse slagers uit de oorlogsjaren hebben voornamelijk met dit slachthuis te doen gehad.

Uit de bezettingsjaren zijn gegevens beschikbaar over het aantal slachtingen en de hoeveelheid ingevoerd vlees dat voor de aanwezige vleesfabrieken, zoals Tieleman & Dros, Wouterlood en Verhoef, de Nederlandsche Veehouderij Centrale en de slagers was bestemd¹¹. Deze cijfers geven een goede indruk van de tendens van afnemende aanvoer en van de extra slachtingen in 1940.

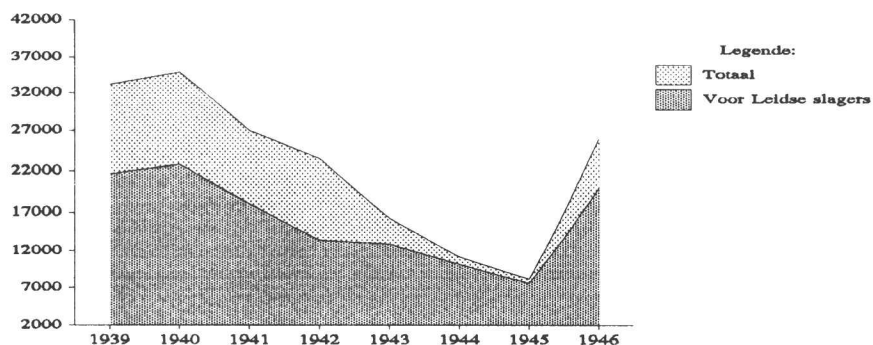
In 1942 was de belangstelling voor voorwaardelijk goedgekeurd vlees, dat waarschijnlijk uit noodslachtingen afkomstig was, van de kant van de slagers zo groot dat het slachthuis volgnummers moes uitreiken. Dit vlees was van mindere kwaliteit en mocht zonder bon verhandeld worden. Noodslachtingen komen in alle jaren voor en een boer kon veilig een noodslachting voorwenden. "Dat kan, want een pasgeboren kalf kan een flauwte krijgen, door onbekende oorzaak, en dan gaat het dood. Als zo'n kalf eenmaal dood is mag het niet meer geconsumeerd worden. Dan reed zo'n boer dat kalf gauw naar het slachthuis; daar werd-ie geschoten en zijn nek afgesneden tot het bloed eruit kwam. Dan was-ie voor consumptie nog goed"¹².

Hoe boeren, handelaren of slagers het ook wendden of keerden, vanaf 1943 liep het aanbod van vlees zienderogen terug, totdat er in 1945 vrijwel geen vlees meer beschikbaar was. De slagers hadden toen zo weinig werk dat hun kinderen zelfs in de winkel konden spelen, aldus de zoon van slager Filippo¹³.

11. Zie de grafiek en de bijlagen II en III. Volgens G.M.T. Trienekens, die een grootschalig onderzoek heeft verricht naar de voedselvoorziening in oorlogstijd zijn de cijfers niet geheel betrouwbaar. Zie G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht 1985).

12. Interview met de heer J.D. Mulder.

13. Gesprek met de heer G.F. Filippo, Janvossensteeg 55, op 12 maart 1986.

Aantal slachtingen in het Openbaar Slachthuis te Leiden.

Het distributiestelsel

In de jaren van de bezetting werd al het vee en vlees, dat slagers voordien gewoon waren zelf te kopen, in het kader van de vleesdistributie aangekocht en beheerd door de Nederlandsche Veehouderij Centrale (NVC), in 1942 vervangen door het Bedrijfschap voor Vee en Vlees. Na aankoop van het slachtvee door de NVC werd het voor Leiden bestemde deel in het slachthuis verwerkt en werd het de slagers ter beschikking gesteld. Zij konden het vlees niet rechtstreeks mee naar huis nemen, maar kregen een hoeveelheid toegewezen door de Plaatselijke Toewijzings Commissie (PTC), een officiële instantie die ressorteerde onder de NVC.

Niet alle slagers ontvingen dezelfde hoeveelheid vlees. De omzet van vlees en vleeswaren in een voorafgaande periode bepaalde hoeveel rund-, kalfs- of varkensvlees zij kregen toegewezen. Het waren zelf ook slagers die het vlees

daadwerkelijk afsneden en verdeelden in porties voor alle 93 in Leiden werkzame slagers. Omwille van de distributie van het beschikbare vlees was Leiden organisatorisch verdeeld in drie zogenaamde 'blokken', elk van ongeveer dertig slagers. Aan het hoofd van een dergelijk blok stond een slager, 'blokhoofd' genoemd, die werd bijgestaan door twee assistenten of 'onderblokhoofden'. Zij verdeelden ten slotte het vlees onder de slagers van hun blok.

De Nederlandse bevolking kreeg een distributie-stamkaart die dienst deed als legitimatiebewijs. Op vertoon van deze kaart reikte het Distributiekantoor bonnen uit, waarmee in de detailhandel artikelen konden worden gekocht. Veel artikelen waren in de bezettingstijd 'op de bon'; er waren ook bonnen voor vlees. Bij de aankoop van een stuk vlees of vleeswaren leverden de klanten bij hun slager een vleesdistributiebon in en betaalden verder gewoon voor de door de slager geleverde waar. Vleesafval, organen en vlees van noodslachtingen waren niet onderworpen aan de strenge regels van de voedselrantsoenering.

Alle middenstanders verzamelden naartig de door hun klanten ingeleverde bonnen en plakten die op grote vellen. Deze vellen met bonnen leverden zij in bij het plaatselijke Distributiekantoor. Op grond van de hoeveelheid bonnen kregen de slagers coupures, die zij konden inleveren op het kantoor van de PTC aan de Turfmarkt (later in het Slachthuis zelf). Hier werd, op grond van de coupures, de slagers naar rato een toewijzing vlees voor de nieuwe periode ter beschikking gesteld, waarmee de slagers opnieuw hun bedrijf konden uitoefenen.

De slager diende de hem door de overheid opgelegde geboden betreffende zijn bedrijfsvoering nauwgezet op te volgen; hij werd dienaangaande gecontroleerd door de Crisis Controle Dienst (CCD), ambtenaren van de prijsbeheersing, de politie en door keurmeesters van de vecartsenijkundige dienst van het Openbaar Slachthuis. Zij kwamen de slager in diens winkel opzoeken om te controleren of deze illegale waren bezat, of zich te buiten ging aan prijsopdrijving in verband met de schaarste van het vlees.

De vastgestelde prijzen werden op last van de burgemeester in de plaatselijke kranten gepubliceerd, ter informatie van de slagers en van het publiek. In het *Leidsch Dagblad*, de *Leidsche Courant* en de *Nieuwe Leidsche Courant* verschenen staatjes waarin de prijzen van vlees en vleeswaren vermeld stonden.

Officieele publicatie van den Gemachtigde voor de prijzen.

Maximum winkelprijzen voor vleesch.

Bericht no. 83.

Aan het publiek mogen ten hoogste de volgende prijzen in rekening worden gebracht:

Rundvleesch en vleesch van graskalven:

	per kg.
biefstuk en haas	f 2,30
roastbeef en contrafilet	" 2,00
rollade, alle soorten lappen en klapstuk	" 1,60
gehakt, poulet	" 1,30
rauw rundvet	" 1,40

Kalfsvleesch:

biefstuk, oesters en fricandeau	" 1,80
lappen, gehakt en poulet	" 1,40

Varkensvleesch:

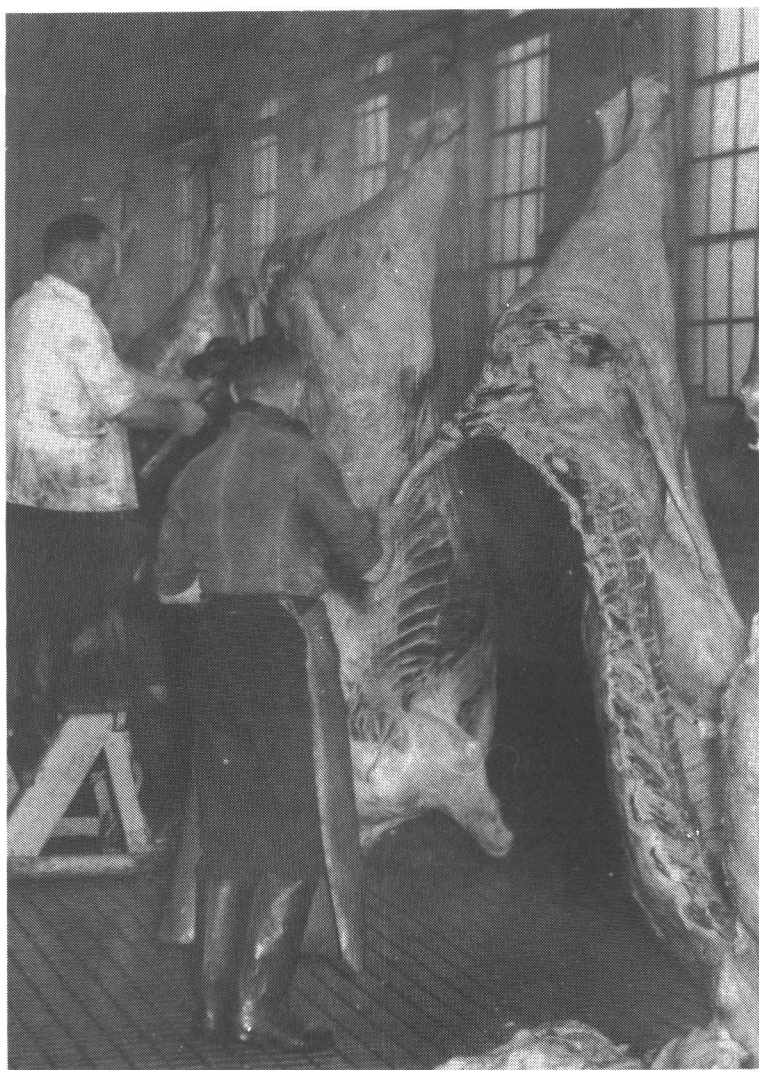
fricandeau en magere lappen	" 1,80
carbonade	" 1,60
gehakt en poulet	" 1,30
krabjes	" 0,60
versch mager spek, versch vet spek, kinnebaklappen en vette lappen	" 1,20
rauw varkensvet	" 1,40
pooten	" 0,60

Schapenvleesch:

bout met been	" 1,60
bout zonder been, schouder en rollade	" 1,80
borst met been	" 1,40
borst zonder been	" 1,70
ribcarbonade, gehakt en poulet	" 1,60
rauw vet	" 1,40
lappen	" 1,60

Paardenvleesch:

biefstuk	" 1,60
rosbief	" 1,40
riblappen en rollade	" 1,30
braadlappen	" 1,30
gehakt en poulet	" 1,20

Vleesproductie te Leiden omstreeks 1940 (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

rauw vet

" 1,30

Beenderen:

beenderen met rundvlees, kalveren, varkens en schapen

" 0,40

beenderen en vellen van paarden

" 0,20

Voor bezorgen aan huis mag ten hoogste f 0,10 voor iedere bestelling worden bijgerekend. Het vragen van hogere prijzen is strafbaar. Bewaar deze opgave en gebruik haar. Nieuwe opgaven kunnen de vroegere ongeldig maken¹⁴.

In de loop van de oorlogsjaren verminderden de mogelijkheden tot verkoop van vlees en vleeswaren door de afnemende rantsoenen. Daarnaast nam het aantal soorten vleeswaren af en daalde de omzet van de slagers drastisch. Er was echter een limiet waaronder de slagers niet mochten geraken op straffe van uitsluiting. Zij kregen op dat moment geen toewijzing van vlees meer van de PTC en waren daardoor gedoemd hun winkel te sluiten. Op deze wijze werd de vleesverkoop gecentraliseerd en het aantal verkooppunten geconcentreerd. De grootste concentratie kwam in 1943 en in 1944 voor. Degenen die nog weinig gelegenheid hadden gehad zich te bewijzen als slager, de nieuwkomers uit de jaren dertig, moesten veelal als eersten hun winkel sluiten. De heer Mulder vertelt dat in de Herenstraat slagers die pas in 1938 of 1939 waren begonnen, Overdevest bijvoorbeeld, hun bedrijven moesten sluiten. "Wij waren de enigen in deze buurt die nog open waren, want in die tijd hadden wij hier de beste zaak". Zijn vader "was gewoon een heel goede vakman en wat hij maakte was gewoon goed".

Slagers menen dat vakmanschap en het leveren van kwaliteit voorwaarden zijn voor voorspoed, voor succes als zakenman. Impliciet wordt daarbij aangenomen dat het vakmanschap en de kwaliteit versterkt worden, als het ware overgedragen worden, in opeenvolgende generaties. Eén verklaring voor succes of falen in de jaren van de bezetting is in het bijzonder van belang geweest: het wel of niet ingeschakeld zijn in de organisatie van de vleesdistributie. Alle geïnterviewde slagers die bleven functioneren in bezettingstijd maakten er deel van uit; zij waren 'blokhoofd' of eerste, respectievelijk tweede assistent. De vanouds meest invloedrijke slagers, degenen die actief waren in de slagersorganisaties, bepaalden onderling wie er benoemd werd: een coöptatie-systeem.

14. *Leidsche Courant*, 6 januari 1942.

Namen als Mulder en Koekenbier, Arnold en Bergers, De Vrind en Van Leeuwen, De Roode en Alkemade keren hier terug.

De slaggers zelf stonden ambivalent tegenover het distributiestelsel. Het nieuwe systeem was voor deze middenstanders enerzijds tamelijk omslachtig en ingewikkeld, anderzijds was het naar omstandigheden wel rechtvaardig en logisch. Het betekende dat de gevoelde voor-oorlogse onbillijkheden van een veel te hoge accijns waren opgeheven en er eindelijk kon worden verdiend. "Als we tien koeien slachtten, dan was er altijd een voor het Rijk. Dat was 10 % en dat moest betaald worden. Dat hebben de Duitsers direct afgeschaft. Dat was voor ons eigenlijk gunstig"¹⁵. Maar geleidelijk aan was het in de nieuwe situatie ook niet meer botertje tot de boom: de schaarste sloeg toe en de slaggers hadden grote moeite om het hoofd boven water te houden. Van enige waardering voor het distributiestelsel is dan geen sprake meer. De paradox van het distributiestelsel is, dat naarmate er meer maatregelen worden afgekondigd waaraan de handel moet voldoen, er meer kansen worden geboden om de maatregelen te ontduiken. En dat hebben de slaggers ook veelvuldig geprobeerd.

De niet-officiële slachtingen en slachtvetten

Naast de door de autoriteiten beheerste distributie van vlees en vee, bestond voor de boeren en slaggers de mogelijkheid op illegale wijze vee en vlees te kopen of te verkopen. Op landelijke schaal kan men tot de volgende schatting komen van illegaal verkocht vlees¹⁶:

15. Interview met de heer Van Leeuwen.

16. De cijfers uit de tabellen 1 en 2 zijn ontleend aan G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht 1985), 334, 354-355.

Tabel 1. Slachtingen in Nederland over de jaren 1942/43 en 1943/44 (1000 kilogrammen)

	1942/43	%	1943/44	%
<i>Rundvlees</i>				
officieel	102.242		70.322	
clandestien	4.202	4	6.521	9
<i>Varkensvlees</i>				
officieel	42.599		46.411	
clandestien	14.910	35	10.442	24
<i>Paarde-, schape-, en geitevlees</i>				
officieel	5.585		5.226	
clandestien	9.079	160	6.890	130

Uit tabel 1 komt naar voren dat er tot de beruchte 'hongerwinter' van 1944/45 op vrij grote schaal clandestien varkens werden geslacht en dat het percentage clandestien geslachte schapen zeer hoog was. Schapen werden in grote getale uit de weilanden gestolen en aan de distributie onttrokken.

Uit de interviews met de slagers komt naar voren dat de slagers niet of niet veel 'zwart' hebben geslacht. Zij zeggen te beducht te zijn geweest voor de straffen die betrapte clandestiene slachters te wachten stond. Represailles van politie, CCD en keurmeesters waren mogelijk, terwijl ook NSB-ers of jaloerse burens aangifte konden doen. Slager Alkemade verhaalt wel van twee clandestiene slachtingen: "Dat werd zo benauwd, dat heb ik niet meer gedaan. We hadden een paar varkens geslacht op de weg naar Oude Ade, bij een boer. Dan deden we het zo: de melk uit de boerenstreek werd niet met een wagen, maar met een boot vervoerd naar Leiden. Die kwam aan de Lage Rijndijk bij een melkfabriekje aan. We hadden een paar varkens geslacht en die hadden we in een melkbus gedaan. Die bus kwam gewoon met de melkbussen in Leiden binnen. Dus ik zo'n melkbus gehaald. Ik had hem achter in de werkplaats staan, die geregeld werd gecontroleerd door de keurmeesters; daar waren ook NSB-keurmeesters bij. Toen kwam er zo'n grote keurmeester, meneer De Boer, even in de winkel kijken. En ik heb achter die melkbus staan, vol met vlees. Ik heb zo moeten kletsen. Hij is nooit in die werkplaats geweest, ik heb hem maar afgehouden, een kopje koffie gegeven. Ik dacht: 'jij moet de laan uit, want jij

moet die bus niet zien'. Maar die angst heeft me... De angst die mijn vrouw had als ik 's nachts op pad was met de fiets. We hebben nog eens een koe geslacht in Zevenhuizen. Ik was dat slachten natuurlijk gewend, maar de angst die je had om het eenmaal binnen te krijgen. Waar deed je het voor? Je kon zoveel geld verdienen, maar je had aan dat geld geen bliksem. Je kon er toch niks voor kopen. Nee, daar ben ik gauw van genezen, daar had ik geen zin in".

Het waren voornamelijk niet-slayers, ondeskundigen, die zich bezig hielden met het 'zwart' slachten. "Ik kende wel mensen die dat deden, maar dat waren meestal geen slayers. Ik kende een man uit Voorschoten, een schillenboer. Hij woonde in een woonbootje in de Vliet. Bij hem achter in het weiland, in de polder stond een bomengroep en daar slachtte hij koeien. Een groenteboer hier uit de stad slachtte ook koeien. Dat deed hij op de veiling"¹⁷. Vet, dat door slachtingen vrijkomt, werd wel op werkelijk grote schaal verduisterd door de slayers.

Tabel 2. Productie van slachtvetten (van runderen, varkens en schapen) in Nederland, in 1942/43 en 1943/44 (kilogrammen)

	officieel	clandestien	%
1942/43	8.129.000	3.099.000	38
1943/44	5.915.000	3.279.000	55

Ook de Leidse slayers verduisterden graag en op grote schaal vet: er was veel te verdienen aan de verkoop. Rundvet en reuzel waren vroeger zeer gewild om in te bakken of om zo te eten. "Vet was ontzettend veel waard, dat ging wel tot f 100, f 125 per pond. Wat is nou een pond vet? Dan moest je het nog uitsmelten, en hield je als je geluk had misschien drie ons over"¹⁸. Dat er zoveel vet is achtergehouden in de oorlogsjaren lag aan de grotere behoefte van de consument in de bezettingstijd. Er was veel vraag naar vet: "Ontzettend veel. Mensen die nooit vet lustten, waren de eersten die om vet kwamen vragen.

17. Interview met de heer Mulder.

18. *Ibidem*.

Slachters aan het werk (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

De achtergehouden vetten waren natuurlijk ook afkomstig van het illegaal geslachte vee, maar toch vooral van de in de slachthuizen geslachte dieren. Vet is gemakkelijk achter te houden en de slagers zelf hebben daar handig gebruik van gemaakt. In de slachthuizen is door hen op grote schaal vet ontvreemd. "Het was diefies en diefies' maat in het slachthuis. Wat ik kon stelen, dat deed ik. Je had daar van die grote bakken staan met mergpijpen of vet. Die nam ik mee als ik de kans kreeg. Anders ging het toch naar de Moffen", aldus slager De Roode, die daarmee het gevoel van alle slagers verwoordt.

Inkomen en kosten van levensonderhoud

In de oorlogsjaren stegen de kosten van levensonderhoud enorm. Als 1939 op 100 gesteld wordt, ontwikkelden de prijsindexcijfers van de kosten van levensonderhoud zich van 118 in 1940, via 132 in 1941, 143 in 1942, 146 in 1943, 150

in 1944, tot 175 in 1945¹⁹. De inkomens van de slaggers hielden echter geen gelijke tred met de stijgende kosten²⁰.

Tabel 3. Geldomzetten in enige branches van de detailhandel in indexcijfers (1939 = 100)

jaar	vlees(waren)	brood	textiel	kruidenierswaren
1940	118	109	121	114
1941	87	108	117	121
1942	80	101	97	128
1943	51	103	95	125
1944	56	109	60	139

De slaggers (en de textielhandelaars) blijken er het slechtst aan toe te zijn geweest. Hun inkomens, vooral vanaf 1943, zijn onvoldoende geweest om de stijgende kosten van levensonderhoud op te vangen. Ze hebben moeten interen op hun vermogen om hun normale uitgavenpatroon zo lang mogelijk te handhaven.

De 'zwarte handel'

Vele artikelen waren in de bezettingstijd schaars en wanneer de consumenten - en dat zijn de slaggers óók - toch de beschikking wilden hebben over gewilde goederen dan konden die aangeschaft worden op de 'zwarte markt'. De prijzen die er betaald werden, waren soms zeer hoog (zie tabel 4)²¹.

19. Centraal bureau voor de Statistiek, 'Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969', in: Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende* (Haarlem 1977), 78.

20. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Economische en Sociale Kroniek der Oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947), 147.

21. Zie L. de Jong, *De bezetting*. Deel II (Amsterdam 1962), 102 en L.G. Korstenhorst, 'Het economische leven', in: *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd*. Deel 2 (Arnhem z.j.), 285.

Tabel 4. Enige zwarte prijzen in West-Nederland (guldens)

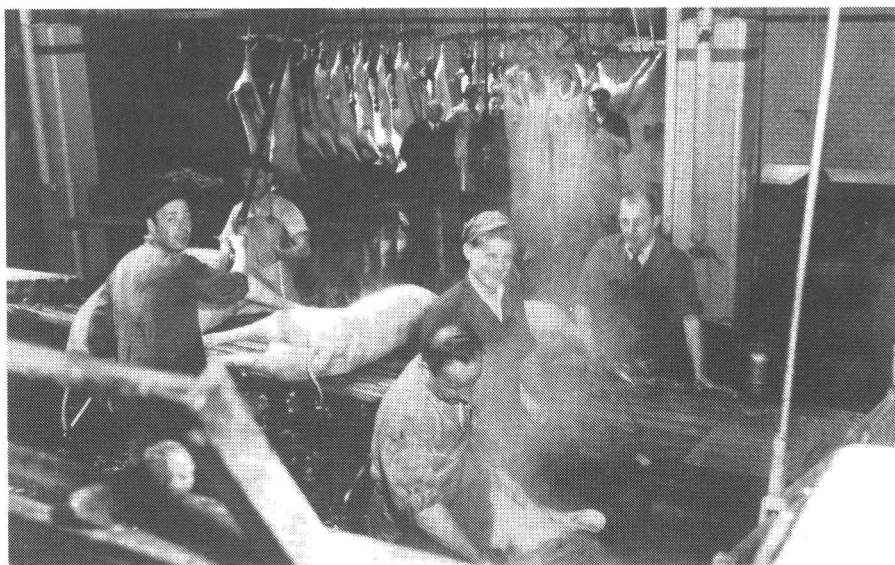
	lente 1942	lente 1943	lente 1944
half pond boter	4	10	20
fiets (met nieuwe banden)	350	800	1500
	augustus 1944	april 1945	
1 kg. boter	50	240	
1 mud aardappelen	25	700	
1 kg tarwe	3,20	50	
1 kg suiker	14	150	

De prijzen verschilden per plaats. Ook de Leidse slagers spreken over de 'zwarte' prijzen die ze moesten betalen voor etenswaar. De heer Van Boheemen kocht in 1944 een mud aardappelen, die zelfs nog bevroren bleek te zijn, voor f 650,- en slager Filippo noemt het zeer hoge bedrag van f 1000,- dat hij heeft neergeteld om aan tarwe te komen²². Mulder sr. heeft zelfs f 3000,- voor wat tarwe betaald! Duidelijk is dat men over kapitaal moest beschikken om dergelijke bedragen te kunnen voldoen.

Het 'rommelen'

Zoals al eerder is opgemerkt, stimuleerde het einde van de formele handelsvrijheid bij de aanvang van de bezetting de ondernemerslust van de slager op informeel terrein. Op grote schaal zijn de slagers ertoe overgegaan de regels die de overheid stelde te ontduiken en probeerden zij hun inkomen aan te vullen met illegale, half-legale en informele ondernemersactiviteiten. Genoemd zijn al de clandestiene slacht en de achterhouding van slachtvetten. Soms kreeg een slager voor de slacht niet betaald met geld maar in natura: een deel van de slacht was voor hem. Het op deze wijze verworven vlees of vet werd door de

22. Gesprek met de heer G. Filippo, 26 maart 1986.

De varkensslacht omstreeks 1940 (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

slager verkocht, wat geld opleverde maar bovenal bonnen op grond waarvan de slager weer een nieuwe toewijzing legaal vlees kon verkrijgen.

Een andere manier om aan een extra toewijzing te komen bedacht slager Alkemade. Hij simuleerde bij het Distributiekantoor meer bonnen te hebben ingeleverd dan in werkelijkheid. "Je moest lijsten inleveren en op zo'n lijst zaten honderd bonnen, tien rijtjes naast elkaar. Ik zette in plaats van tien, er negen rijtjes op. Dat zagen ze toch niet. Als je met veertig van die vellen op het Distributiekantoor kwam, dan was het tellen. Je weet hoe dat gaat: er zaten er negen op, dus als je dat tien keer gedaan had, had je honderd bonnen over."

Ook handel in bonnen vond veelvuldig plaats. "Wat ik je net vertelde over die kalven die ik heb geslacht, dan hou je daar weer bonnen van over. Die bonnen kon je verkopen. Dat was een leuke handel. Je had zo'n bonnetje van f 1,25 en als je er honderd van had, dan was dat toch f 125,-. En dat in die tijd,

dat telde lekker mee"²³. Degenen die zelf bij de verdeling van vlees onder de slagers waren ingeschakeld, hadden de mogelijkheid om zichzelf - ten koste van hun collega's - het beste vlees toe te eigenen. Daarnaast vonden er ook malversaties plaats, die ertoe leidden dat er minder vlees voor de distributie beschikbaar was. Vlees werd heimelijk weggewerkt in de 'kiepelton', een ton in het slachthuis waarin slachtafval werd gegooid. Het op deze wijze illegaal verworven vlees werd door de slagers als legaal verkocht, hetgeen geld en bonnen opleverde.

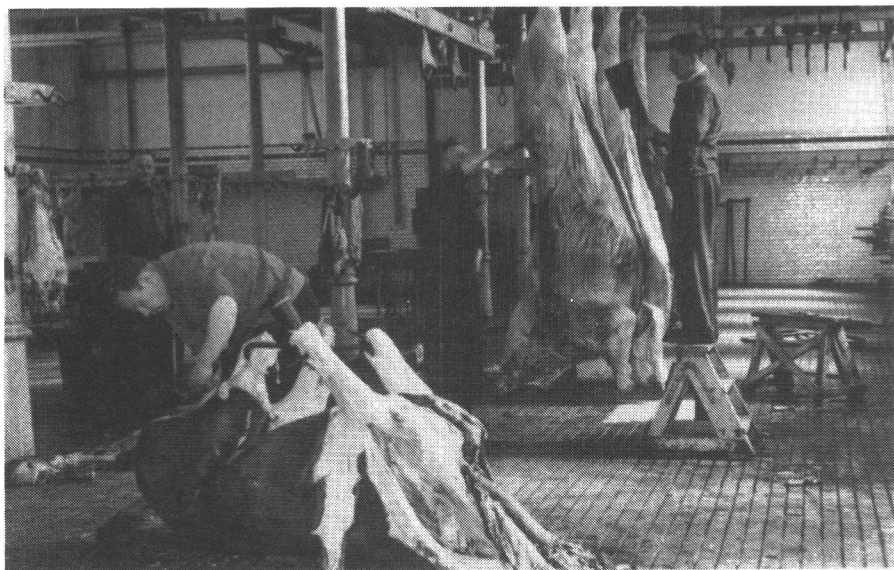
Het leverde ook dubbel op als de slagers paardevlees, dat per 150 gram op een bon werd verkocht, verkochten voor rundvlees, dat per 100 gram werd verkocht. Op dergelijke wijze werd 50 gram per keer gewonnen. De bonnen die zo extra binnen kwamen, werden door de slagers verkocht en leverden geld op, terwijl het als rundvlees duur verkopen van goedkoop paardevlees nog eens extra opleverde.

Het bloed dat van de slachtingen overbleef werd opgevangen en gebruikt in de worstmakerij. "Dat bloed werd gecentrifugeerd, dan bleef de plasma over. Als je worst maakte, dan kon je zoveel procent plasma verwerken op het vlees. Van dat bloed werd bloedworst gemaakt. Op zo'n manier - het is allemaal handel -, zó redde je je"²⁴.

Het ruilen van voedsel, kleding en schoeisel kwam veel voor onder de slagers; het was een manier om in het levensonderhoud te voorzien. Genoemd worden het ruilen van schaarse artikelen als zeep, kaarsen en lucifers; maar zelfs aardappelschillen werden geruild tegen een liter melk! Hoewel misschien anders verwacht zou worden, werd vlees niet zo vaak als ruilobject gebruikt. Over het algemeen aten de slagers het vlees, dat zij nog maar mondjesmaat kregen, liever zelf op of deelden zij het uit aan familieleden. De formele verkoop van vlees was te belangrijk in het voortbestaan van het slagersbedrijf, dan dat de slager al te lichtzinnig vlees gebruikte om te ruilen. Het verkopen van vlees bleef de hoofdactiviteit van een slager. Mocht men in oorlogstijd weleens meer tijd hebben besteed aan nevenactiviteiten, dan nog heeft dat in dienst bestaan van het voornemen de slagerij voor sluiting te behoeden.

23. Interview met de heer Van Leeuwen.

24. *Ibidem*.

De paardenslacht omstreeks 1940 (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

Bij de tochten naar de boeren hadden slagers een voordeel boven andere Leidenaars. Niet alleen beschikten ze nogal eens over ruilmiddelen die de arbeidersbevolking niet had, ze kenden boeren of andere middenstanders in vele gevallen ook persoonlijk. Zo konden zij soms zelfs in de hongerwinter nog aan voedsel als aardappelen, groenten of meel komen, terwijl veel boeren niet meer tot ruilen bereid waren. "Er was bijna niks te krijgen. En dan, ze hadden al zoveel gekregen, de kasten van de boeren lagen vol. Bij een boer heb ik het geprobeerd, maar die wou mij uitmelken. Voor tarwe. Maar ik kreeg er bijna niks voor [een gouden horloge, AG]. Ik zeg: 'Dan maar naar de bakker'. Toen heb ik het daar geruild"²⁵.

25. Interview met mevrouw De Roode.

Een ander, slager Van Leeuwen, kookte het vet uit het merg van beenderen en verkocht dat, terwijl ook de bouillon die ervan over bleef, werd verkocht. Een deel van de bouillon werd door hem aangewend om worst mee te bereiden. Het noodzakelijke eiwit voor de worst kocht hij, of ruilde hij tegen een stuk spek, bij levensmiddelenhandelaar Matze. De kwaliteit van allerlei worsten was bij gebrek aan volwaardige grondstoffen wel minder geworden, erkennen de slagers, maar met veel kruiden erbij werd het geheel toch eetbaar. "Die worst was net rubber, maar het ging toch weg. De mensen aten alles in die tijd". Ook de bloedworst: "Dat was geen fijne bloedworst. Het was net elastiek, want er ging zoveel water bij"²⁶.

Sommige slagers wisten in de 'hongerwinter' hun klanten te voorzien van etenswaar als vis, omdat het vleesaanbod te gering was. Ze vingen de vis zelf, op de Kaag bijvoorbeeld. "In de laatste maanden hebben we de vissen zelfs nog gerookt, want in het laatste jaar konden de mensen niet meer koken: ze hadden geen brandstof meer"²⁷.

Menigmaal vond er, vooral in de eerste oorlogsjaren, ontduiking van de maximum-prijzen voor vlees plaats. Slager Oudshoorn, gevestigd aan de Morsweg, vond dat de vleesprijzen te laag waren om voldoende inkomen te hebben om zijn personeel te betalen en zijn gezin te onderhouden. Daarom rekende hij meer dan geoorloofd was voor een rookworst. De verbaliserend ambtenaar van het Openbaar Slachthuis schreef: "Slager Oudshoorn zegt, dat indien hij zijn vleesch en vleeschwaren verkopen moet voor den vastgestelden prijs, die aangegeven staat op de verschillende prijslijsten voor Vleesch en Vleeschwaren, hij dan beter zijn zaak kan sluiten"²⁸. Duidelijk is dat de slagers veel mogelijkheden hebben gevonden om hun inkomen aan te vullen. Zo hebben zij zich 'kunnen redden', zoals zij zelf vaak plegen te zeggen. Het was hen te min om gebruik te maken van een gemeentelijke voorziening als de Centrale Keuken, waar voedsel werd verstrekt aan de hongerende bevolking. "De gaarkeuken? Welnee! Ik ben nooit naar de gaarkeuken geweest, ik niet! Wij konden onszelf wel redden", aldus mevrouw De Roode.

26. Interview met de heer Mulder.

27. Interview met de heer De Roode.

28. GAL, Secretarie-archief, Afdeling Algemeene Zaken 1929-1946, dossier nr. 339 (1940), nrs. 24, 29 en 33.

Opinievorming. De vakorganisaties

In de nieuwe verhoudingen van de bezetting was het voor de slagervakorganisaties niet mogelijk te blijven bestaan; alle gegevens van de verenigingen en de kas moesten worden aangegeven bij de autoriteiten en de organisaties hadden geen invloed meer. Toch probeerden de bestuursleden van de vakorganisaties op informele wijze inlichtingen in te winnen en die onder alle slaggers te verspreiden. Op zakelijk gebied bleven zij hun collega's heilzame wenken geven. Op moreel gebied of op dat van de politiek werd geen raad gegeven; dat hebben zij nooit gedaan, ook vóór de oorlog niet. De slaggers achtten dit een individuele kwestie. Zij zijn zakenmensen, geen moralisten.

De geestelijkheid

Over de invloed van de geestelijken op de oordeelsvorming van de middenstanders zijn de slaggers heel duidelijk. De priesters - veel slaggers waren katholiek - hebben op geen enkele wijze invloed gehad op hun keuze wat te doen in bezettingstijd of hoe te handelen in de nieuwe situatie waarin een overweldiger is verschenen. De priesters preekten niet over de nieuwe tijd en trachtten hun 'zielen' op geen enkele wijze in een zekere richting te leiden. Van hun kant lieten de slaggers zich ook niets gezeggen door hun herder. Zij beschouwden zijn gezag als irrelevant in wereldse zaken en lieten zich als ondernemers het liefst geen strobreed in de weg leggen. Van Leeuwen zegt op de vraag of hij zich liet leiden door priester of geloof: "Nee, helemaal niet. Ik heb wel steeds met de priesters kontakt gehouden. Ik wil het helemaal niet mooier maken dan het is: ik ben mijn gang gegaan en de pastoor heeft zich er nooit mee bemoeid".

De media

In de eerste jaren van de oorlog pasten de slaggers zich aan de nieuwe omstandigheden van de bezetting aan. Net als de meeste Nederlanders waren zij onder de indruk van de Duitse oorlogssuccessen en meenden zij niet meer van

de Duitsers af te komen. De gelijkgeschakelde kranten en radio deden er - evenals het bioscoopjournaal - alles aan om de Nederlander in die mening te stijven. Dat veel of bijna alles propaganda was beseften de meesten wel, maar toch bleef er iets hangen als 'de Duitse oorlogsmachinerie is onoverwinnelijk'. Overigens legden de meeste slagers geen bioscoopbezoek af. Zij wensten geen tijd voor vertier vrij te maken: die tijd kon beter worden besteed aan noodzakelijk geachte arbeid.

Wel bleven zij kranten lezen. De meesten lazen *Leidsche Courant* en die bleef als enige tot eind november 1944 verschijnen. Hoewel men besepte dat er van vrije nieuwsgaring geen sprake was, bleef men abonnee, al was het alleen maar om op de hoogte te blijven van allerlei verordeningen en beschikkingen die de autoriteiten uitvaardigden, waaronder die over de vleesprijzen.

In mei 1943 moesten weliswaar op last van de Duitse autoriteiten de radio's worden ingeleverd, maar de slagers konden dikwijls de radio-uitzendingen blijven volgen omdat zij een tweede radio tot hun beschikking hadden. Stiekem werd er naar de Engelse radiouitzendingen van de BBC geluisterd en naar de Nederlandse uitzendingen van Radio Oranje. Hiermee onttrokken de slagers zich aan de verordeningen van de bezetter.

Tegen het einde van de oorlog, in 1944 en in 1945, kregen de middenstanders ook nieuwe opinievormers, namelijk de ondergrondse verzetsblaadjes die in Leiden geredigeerd en verspreid werden. Vanaf 1944, toen er in Leiden meer verzet kwam en er overvallen plaatsvonden, toen er ook steeds meer verzetskrantjes verschenen en de berichten hierin en op Radio Oranje steeds gunstiger werden, gingen enige slagers voorzichtigjes meedoen in steun aan het verzet. Van Leeuwen bood onderdak aan een vriend die dergelijke clandestiene blaadjes verspreidde en de vader van slager Mulder heeft financieel een bijdrage geleverd aan de illegale pers. De veelverspreide illegale krantjes leverden de slagers wel waardevolle, nuttige tips en informatie over lokale Leidse verhoudingen. Deze waren in de laatste oorlogsjaren opinievormend en de slagers waren dankbaar dat ze verschenen. "Je bleef er mee op de hoogte en daar kon je je instelling op afstellen. Waarschuwingen erin konden veel voorkómen"²⁹.

29. Interview met de heer Alkemade.

Keurmeester omstreeks 1940 (Gemeentearchief Leiden, archief Openbaar Slachthuis).

De nieuwe orde

De meeste slagers hadden weinig op met de nieuwe machthebbers. Over het algemeen verklaarden zij zich niet tot de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), waarvan het lidmaatschap toch zakelijke voordelen kon opleveren. Zij die wel Duitsgezind waren of lid werden van de NSB werden door een meerderheid afgewezen in min of meer krachtige bewoordingen. Toch waren er slagers die begrip konden opbrengen voor deze gedragingen van collega-slagers. "Omdat ze in hun zakenleven niet konden bereiken wat ze dachten, misschien. Zij grepen iets anders aan, met die voorspiegelingen: je krijgt dit. Die lui hadden als het door was gegaan allemaal de beste baantjes gekregen. Dat zagen ze, dat werd voorgespiegeld. Het kwam hoofdzakelijk voor onder middenstanders waar de zaken niet van gingen, die op allerlei terrein niet slaagden. Dan grepen ze dit vast"³⁰.

Van verzet tegen dergelijke collega's was geen sprake, omdat men bang was voor repressailles en omdat het hoe dan ook collega's waren met wie men zakelijke kontakten had. De meesten hielden het liefst de gulden middenweg aan en compromitteerden zich op geen enkele wijze. Zij wachtten af wat de nieuwe tijd zou brengen en probeerden iedereen te vriend te houden. In het verloop van de bezettingstijd nam de omzet geleidelijk af en nam de jaloezie toe ten opzichte van de slagers die hun omzet nog enigzins op peil wisten te houden: degenen die - legaal - aan de Wehrmacht leverden of lid waren van de NSB. Er werd echter niet op grote schaal geageerd tegen collaborateurs. Zij werden niet buitengesloten, zij waren net zo goed een deel van de slagersstand als de overigen. De slagers die leverden aan de Duitsers bedreven in de ogen van veel collega's zakelijke transacties en dat werd als zodanig niet afgekeurd. Bovendien lieten deze slagers een aantal collega's meegenieten van het gebruik van hun machines, waar zij worst of gehakt mee maakten - omdat zij de enigen waren die nog over electriciteit beschikten. Alle slagers probeerden zich aan de 'Arbeitseinsatz', de gedwongen tewerkstelling, te onttrekken door zich niet onnodig op straat te begeven. Enkelen 'doken onder'.

30. *Ibidem*.

De vrijwel stilliggende aanvoer van vlees en ander voedsel, de intimidatie, de razzia's, het onderduiken, de berichten over een komende bevrijding, de overvallen van de verzetsbeging, de 'foute' collega-slayers, kortom de permanente angst en onzekerheid deed de Leidse slayers verlangen naar het oorlogseinde en de afkeer jegens de Duitse onderdrukker toenemen. Wel maken de slayers duidelijk dat er ook veel gezelligheid is geweest. De anders zo hard werkende middenstanders hadden eindelijk tijd om te kaarten met collega-middenstanders...

De geïnterviewde slayers menen dat de 'Moffen' het distributiesysteem naar hun hand hadden gezet en dat het daarom geoorloofd was om te 'rommelen'. Dat werd niet beschouwd als een criminele daad, maar meer als een uiting van vaderlandsliefde, zij het niet geheel vrij van eigenbelang. In hun gevoelen pleegden zij verzet tegen de onderdrukkers door bijvoorbeeld flink wat vet achterover te drukken. Zo kon het niet in Duitse handen vallen en kwam het de Nederlandse bevolking ten goede. Geen enkele slayer bracht een nuancering aan tussen de Nederlandse of Duitse autoriteiten: dat was allemaal één pot nat. Dat het onttrekken van vee of vlees aan de officiële distributiekkanalen ook ten nadele van de Nederlandse bevolking kan zijn geweest, geloven de geïnterviewden niet. Zij zijn - naar eigen overtuiging - in meerderheid 'goed' geweest en de overheid, in zijn algemeenheid, 'fout'.

Conclusie

De slayers beschouwden zichzelf als 'hoger' staand dan de rest van de werkende bevolking. De naar buiten toe uitgedragen eenheid van de slayers is echter een eenheid in verscheidenheid. Naar binnen toe werd een onderscheid gehandhaafd waarbij de onderlinge rangorde werd bepaald door de langst bestaande, meest vooraanstaande en gerenommeerde slagerijen. De nieuwkomers en de minst vooraanstaanden, zoals paardenslayers, bleken zich in de bezettingstijd het moeilijkst te hebben kunnen handhaven.

De veronderstelde onmisbaarheid in de voedselverdeling is niet juist gebleken. Door de maatregelen van de overheid kwamen de slayers in de bezettingstijd steeds meer in de problemen. Slechts door hun wil om de zaak te behouden, en daarmee hun inkomen en status, wisten de meeste slayers met legale,

half-legale en illegale middelen hun inkomen aan te vullen. Het zogenaamde 'rommelen', zoals de illegale activiteiten hier worden genoemd, vond op grote schaal plaats, doordat de mogelijkheden om op reguliere wijze een inkomen te verwerven drastisch verminderd waren.

Doordat zij zich juist als slaggers altijd wel hebben kunnen redden, voelden deze middenstanders zich bevestigd als aparte stand. Het harde werken, het individualisme en materialisme, het vertrouwen op eigen kracht en kunnen evenals het besef deel uit te maken van een aparte stand zijn kenmerkend voor hun mentaliteit. Hoewel ze berooid de oorlogsjaren uitkwamen, was hun standsbewustzijn versterkt.

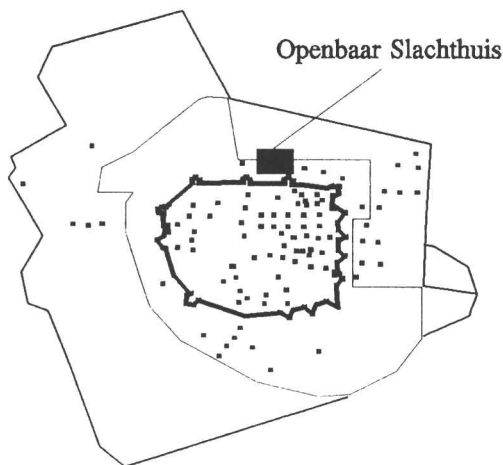
Bijlage I. Leidse slagers in 1940¹

- Abspoel, D., Doezastraat 41
 Alkemade, C.G.J., Haarlemmerstraat 299b
 Bergers, A.Th., Haarlemmerstraat 216
 Bergers, G., Pieter de la Courtstraat 24
 Bergers, G.P., Doezastraat 23b
 Bergers, Th.M.W., Mare 12
 Beulink, J., Haarlemmerstraat 78
 Bink, N., Middelstegracht 24
 Bohemen, T. van, Janvossensteeg 47
 Borghans, W.H.J., Hoogewoerd 42
 Bos, M.L., Steenstraat 31
 Caspers, C., Witte Singel 108
 Ciere, Wed. A., Lammermarkt 33
 Crama, A., Groenesteeg 58
 Dieben, J.A., Noordeinde 29
 Dijkstra, M., Sumatrastraat 189
 Duindam, Joh., Hoge Rijndijk 32
 Epskamp, H.J.C., Haarlemmerstraat 71
 Es Jr, A.P. van, Zijlsingel 46
 Filippo, G., Janvossensteeg 55
 Gastel, S.W. van, Haarlemmerstraat 218
 Geest, Joh. de, Steenstraat 18/20
 Heemskerk, Th. W., Kraaijerstraat 16
 Jansen, J., Morschstraat 44
 Kikkert, G., 2e Groenesteeg 21
 Knol, G.J.J., Rijndijk 117
 Koekenbier, G.Th., Hoogewoerd 155
 Leeuwen, A. van, Noordeinde 37
 Leyh, C.J., Pieterskerkkoorsteeg 26
 Marsman, S.W., Havenplein 1
 Mastrikt, J.J. van, Haarlemmerstraat 238
 Mastrikt & Cuvelier, Fa. Van, Vrouwensteeg 5
 Meer, Th.J.A. van der, Korevaarstraat 4
 Mensen, B., Sint Jorissteeg 22
 Mulder, J.D., Magdalena Moonstraat 15
 Nieuwenhuis, W., Gasstraat 4
 Nimwegen, C. van, Janvossensteeg 30
 Nozeman, Ed., Van 't Hoffstraat 9
 Os, A.A. den, Pieterskerkkoorsteeg 21
 Oud, J.C., Oude Heerengracht 17
 Oudshoorn, C.W., Morschweg 40
 Overdeest, C.G., Heerenstraat 65
 Pieterse, A.A., Heerenstraat 29
 Poel, A.W. v.d., Hooglandsche Kerksteeg 8
 Prins, H., Heerenstraat 83d
 Provily, C.P., Van de Waalstraat 19
 Reijneveld-Dompeling, Wed. K., Hoogewoerd 79
 Rie, A. de la, Janvossensteeg 28
 Rie, B. de la, Korevaarstraat 35
 Riviere, H.B. la, Haven 52
 Roode, D. de, Sieboldtstraat 14
 Roode, J. de, Kraaijerstraat 33
 Rooijakkers, Fa. W.J., Lage Rijndijk 10
 Rooijakkers, H., Hoogewoerd 98
 Ruigrok, B., Hooigracht 45
 Schmitz, F.J. en P.J., Haarlemmerstraat 209
 Siere, J., Koolstraat 10
 Sira, Gebr., Langegracht 85
 Slager, I., Janvossensteeg 8
 Slierings, J.A., Voldersgracht 20
 Steenberg, A.H., Lage Rijndijk 90c
 Stigter, G., Hoogewoerd 135
 Stikkelorum, J., Jacob Catslaan 12
 Taverne, J.J., Donkersteeg 17
 Velzen, J.M. van, Lusthoflaan 3
 Verberg, J., Heerenstraat 43b
 Verberg, P., Haarlemmerstraat 180

1. Adresboek voor Leiden 1940-1941.

Verhoef, P.M., Steenstraat 1
Verhoef, P.Th., Haarlemmerstraat 13
Verhoog, J., Turfmarkt 10
Verhoog & Zn., J.G., Doezastraat 10
Visser, A.H., Haarlemmerstraat 268
Visser, A.H., De Genestetstraat 4
Visser, J.A., Morschweg 98
Visser, W.H., Haarlemmerweg 1
Visser, W.J., Nieuwe Rijn 106
Volbeda, D.G.F., Heerensingel 1
Volbeda, J.J.H., De Ruijterstraat 31
Vreem, C., Mare 94
Vreem, Fa., Diefsteeg 1
Vrind, A. de, Nieuwe Rijn 37

Weeren & Zn., H.F. van, Levendaal 39
Werner, A., Maresingel 53
Wijk, K. van, Nieuwe Beestenmarkt 6
Wijnnobel, Fa. C., Hoogewoerd 39
Wingerden, G. van, Lage Rijndijk 22
Wingerden Jr, W.M. van, Hooge Rijndijk 98
Zandbergen, J.J., Morschweg 23
Zandvoort, G.W., Maarsmanssteeg 12
Zandvoort (filiaal), G.W., Hooglandsche Kerkgracht 9
Zwartjes, G.M., Kamerlingh Onneslaan 36
Zwetsloot, N., Morschstraat 26
Zwetsloot, Wed. C., 2de Groenesteeg 26

Dat er in en rond de Janvossensteeg zoveel slagerijen waren, vindt zijn oorzaak in de situering van de veemarkt van 1578 tot 1616 op het terrein van het voormalige klooster Schagen aan de Janvossensteeg, waar nu de Noord- en Zuidrundersteeg zijn; zie B.N. Leverland en R.C.J. van Maanen, *De Leidse veemarkt* (Leiden 1976), 8-10.

Bijlage II. Aantal slachtingen in het Openbaar Slachthuis Leiden, 1939-1946¹

	totaal	voor de slagers	percentages
1939	33.204	21.652	65
1940	34.966	22.857	65
1941	26.980	-.-	-.-
1942	23.523	13.416	57
1943	16.354	12.944	79
1944	11.200	10.180	91
1945	8.177	7.632	93
1946	25.974	20.002	77

Bijlage III. Vleesinvoer, ter keuring van het Openbaar Slachthuis Leiden, bestemd voor Leidse slagers, 1939-1946 (kilogrammen)²

	uit het binnenland	uit het buitenland
1939	204.237	221.803
1940	184.620	88.097
1941	122.593	-.-
1942	318.016	-.-
1943	237.934	-.-
1944	209.119	-.-
1945	10.953	-.-
1946	211.550	-.-

1. GAL, Archief van het Openbaar Slachthuis, dossiernr. 1.05, *Jaarverslagen 1939-1946*.

2. *Ibidem*.